

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 908(477.65)

СТАРИЙ ДАНЦИГ – ПЕРШЕ НІМЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Наталія БІДЕНКО (Кіровоград)

У пропонованій статті на основі архівних джерел та опублікованих матеріалів досліджується історія розвитку села Крупське Кіровоградського району – старовинного німецького поселення Старий Данциг.

Ключові слова: німецькі колонії, переселенці, Старий Данциг, лютерани й меноніти, рух євангелістів.

В статті на основі архівних источников и напечатанных материалов исследуется история развития села Крупское Кировоградского района – древнего немецкого поселения Старый Данциг.

Ключевые слова: немецкие колонии, переселенцы, Старый Данциг, лютеране и менониты, движение евангелистов.

This article examines the history of rural development Krupskaya Kirovohrad region, based on archival sources and published materials – an old German settlement of Old Danzig.

Keywords: German colonies, migrants, Old Dancig, lutherans and menonity, motion of evangelistsю

У другій половині ХУІІІ століття (з 1759 року) стався масовий переїзд німців в Україну з „височайшого“ веління імператриці Єлизавети Петрівни, яка запросила їх для колонізації українських земель. Катерина Друга 1762 року перевершила Єлизавету тим, що запросила сільське населення європейських країн переселятися на вільні землі Російської імперії. Зазвичай, найчастіше колоністам припадали до смаку саме українські землі. Дослідники історії рідного краю добре знають, що однією з перших німецьких колоній на території нашої області було нинішнє село Крупське Кіровоградського району – старовинне німецьке поселення Старий Данциг.

Виникнення німецького поселення Старий Данциг тісно пов'язане з утворенням Новосербії. Ще в жалуваній грамоті Івану Хорвату від 2 січня 1752 року йшлося про те, що для заселення виділеної території він мав право брати переселенців з держав Західної Європи. Першими поселенцями стали представники різних національностей у тому числі й німців. Імперськими Указами від 4 грудня 1762 р. та 22 липня 1763 року всім чужинцям дозволено було прибути в Росію, вибрати собі землю й оселитися колоніями. Землю давали безкоштовно. Їм було надано повну волю у віросповіданні. Протягом 30 років колоністів звільнили від

будь-яких податків, їм надавалася безвідсоткова грошова позика в розмірі 500 руб. для будівлі хат, купівлі коней, возів, плугів, знарядь для ремесла з тим, щоб через 10 років третинами повернути позичену суму до скарбниці. Єдиною заборона була заборона проповідувати свою віру серед православних [13].

За результатами перепису видно, що на початку шістдесятих років XIX ст. „...в Єлизаветградському повіті було 123 поселень, в яких живуть німці, при цьому в семи поселеннях вони складають суцільне населення, а переважаючим елементом були тільки в 13. Розселялись вони майже по всьому повітові, але переважно в його південній частині і становили серед іноземних підданих (46.7%), поміщиків (20,8%), десятинщиків (4,1%), купців (2,8%), робітників (1,9%), міщан (0,1%) та колишніх військових поселенців (0,008%)...” [6, с.98]

1886 року в Єлизаветградському повіті налічувалося 423 німецьких господарств із 74.006 їх загальної кількості по Україні. Основним заняттям німців у цьому повіті було землеробство. У ньому було зайнято 76,3% німецьких господарств, 8,1% сімей були зайняті приватною службою, 6,9% ремеслом, 3,4 % господарств поєднували землеробство з ремеслом. Менше одного відсотка були зайняті в торгівлі [7, с.4].

Навесні 1778 року на територію Єлизаветградського повіту прибуло 510 німців протестантського віросповідання, які поселилися на лівому березі річки Сугоклеї. Тут вони заснували Старий Данциг й жили окремою колонією. Через 5 років у поселенні залишилося 208 осіб; близько 20 сімей, із них 41 особа чоловічої статі [10, с.20]. Таким чином була заснована одна з перших німецьких колоній в Україні. В історичних згадках є дані й про те, що сусідами німців Старого Данцигу були німецькі шведи з о. Даго, які в подальшому асимілювалися з місцевим населенням і згадка про них залишилася у старих назвах сусіднього села Крупське Кіровоградського району, яке спочатку називалось Ахтове, а пізніше – Карлівка [8, с.11].

1787 року на українські землі переселяються данцькі лютерани й меноніти, котрі більше від усіх постраждали від утисків католиків. Селилися німці в Херсонській і Таврійській губерніях. Після підписання Яського мирного договору (1791р.) активно триває процес колонізації вільних земель німецькими переселенцями в нашому регіоні [12].

Необхідно підкреслити також, що німецькі колоністи належали до двох релігійних течій християнства: католики та протестанти (лютерани й меноніти). Колонія Старий Данциг була лютеранською й мала тісні зв'язки з колоніями менонітів. У перші роки існування колонії, як і в інших компактних німецьких поселеннях України, збудовано невелике молитовне приміщення [8, с.66–71].

Старий Данциг будували за зразком німецького села: у центрі на підвищенні молитовний будинок, управа, школа. Від центру лінійно пропорційно йшли вулиці. Німці не економили на будівництві приміщень загального користування, зводили їх кам'яними, критими черепицею або залізом. У колонії було шість криниць загального користування, деякі у формі журавля. Колоністи спільно будували мости, брукували дороги, насаджували лісопосадки, ліс [2, арк. 24].

Німці свої хати будували великими, просторими. У них було декілька кімнат: заможні споруджували із цегли, а інші, із середнім достатком – із саману [3, арк.11].

Для будівництва житла німці Старого Данцигу купували лісоматеріал у Туріянському, Лебединському, Ставидлянському та Бондаревському лісах Київської губернії [6, с.18].

Старий Данціг, як і всі німецькі колонії, відзначався чітким плануванням дворів. Сусідні будинки з'єднувалися між собою високими парканами. На вулицях біля кожного двору рясніли квітники. За дворами розміщувалися склади хліба у стодолах, загороджені, а іноді відокремлені від сусідніх токів лише дорогами. За токами росли сади, розділені між господарствами повздовжніми алеями, що впиралися у самісінький кінець загального саду. Під будинками споруджувалися погребі, а горища використовувалися для зберігання зерна. Хліви споруджувалися майже однакових розмірів з будинком. У них визначалося місце для коней, корів, телят і лошат. Окрема прибудова споруджувалася лише для овець. Поруч робили навіс для зберігання землеробських знарядь та візків [9, с.7]. Це давало змогу економити територію дворища, було зручно в холодну пору року поратися по господарству, переходячи із житлової частини в господарську [4, арк. 39].

Зі спогадів мешканця с. Крупське В. Є. Гріна ми дізналися, що в німців була дещо відмінна техніка будівництва житла. Використовували валерний спосіб. Ставили з граніту фундамент, робили заміс з глини й соломи. За день виганяли прошарок висотою до 40 см і втикали в стіну з обох боків плоский щебінь для подальшого обмазування замість дранки. Із каменю робили стовпи для огорожі, які збереглися, і зараз чимало їх є в селі. Шукали розшарований гранітний камінь, який виступав на поверхню, а щоб відрізати брилу, застосовували таку технологію: відміряли лінію, по ній били отвори глибиною близько 10 см. Потім уставляли з двох боків металеві шинки й між ними закладали клини й били по них, доки брила не відколювалася. Для перевезення цих кам'яних стовпів також була своя техніка. Камінь не вантажили на візок, а робили спеціальний двох вісний віз з єдиною на всю довжину перетинкою із стовпа. Під'їжджали до брили паралельно її довжині, підважували камінь, підв'язували його до стовпа й переміщали до потрібного місця. Тобто використовували підвісний спосіб. Там, де потрібно, камінь знову підважували, відв'язували й опускали чи то у фундамент, чи для загороди, чи на місце, де здійснювали подальшу обробку. Камінь на надмогильні пам'ятники брали з каменярні, яка була неподалік нинішнього будинку ветлікарні. Із цієї ж каменярні 1946 року камінь підводами привозили на залізничну станцію Кіровоград і потім у Москву на будівництво метро. [11, Грін В. Е.].

Дахи німецьких будівель були покриті залізом, що викликало задрість населення сусідніх поселень та захоплення мандрівників. Однак для широкого загалу залишається невідомим той факт, що покривати залізом дахи німців певною мірою змусили їхні сусіди, які часто влаштовували підпали колоністських будинків. Зі спогадів сучасників встановлено, що коли німці заснували Старий Данциг, то будинки в них були криті соломою та очеретом. Проте, місцеві жителі вчиняли їм підпали, бо їхньою присутністю тут були незадоволені корінні жителі, які вважали, що колоністам дали землю і пільги, порушивши права українців. Жителька Старого Данцигу Є. Д. Цимбал пам'ятає слова народної пісні „...Катерина вража баба змилюся над нами, верни нам нашу землю з першими правами...” [11, Цимбал Є. Д.].

Молодим сім'ям община надавала „ремісничий” наділ у 9–12 дес. або тільки ділянку під садибу, що не могло забезпечити нормальне існування селянської родини. Такі общинники повинні були займатися ремеслом або, як це і було в більшості випадків, наймитували у своїх багатших сусідів, і на той час такі особи становили від $\frac{1}{2}$ до $\frac{3}{4}$ населення села.

Юридично наділи в 60–65 дес. були приватною власністю колоністів, але, вони не могли їх продати, розділити, передати у спадок, побудувати на них підприємство без дозволу виборного органу колонії, адміністрації. Ці обмеження, які певною мірою стримували розвиток капіталізму в німецьких колоніях Росії, скасували тільки 1871 року в ході реалізації урядом земельних реформ [5, с.17].

Ведення господарств колоністів Старого Данцигу було переважно інтенсивним. Часто використовувалася наймана праця. При цьому зарплата робітникам у німців-колоністів була на 50-70% вища, ніж у найближчих господарствах, і самі господарі працювали разом з наймитами [6, с.5].

У Старому Данцигу наймані працівники в основному були сезонними й наймалися тільки для обробітку землі, збору та переробки врожаю. Домашнє господарство німці вели власними силами. Найматися на роботу до німців-колоністів міг тільки робітник дуже сильний, бо у німців при високій платні та добрих харчах були дуже високі вимоги до роботи. Селяни із сусідніх поселень висловлювалися: „там, де в (поміщицькій) економії трудяться 10 працівників, то у німців 1, тому німцям вигідно було добре розраховуватись і відмінно харчувати селян”[4, арк.276].

Зі спогадів мешканки с. Крупське О. Т. Гавриленко 1911 року народження: „Мати розповідала, як з меншим братиком працювала в німців під час збирання урожаю. Вона відвозила з поля снопи возом, а брат згрібав опалі колоски і за 10 днів удвох заробили 60 пудів (близько тони) зерна пшениці, копчений свинячий окорок і діжечку згущеного молока. Крім цього, німці Старого Данцигу дуже добре годували сезонних робітників. На полі постійно стояли три діжки з кавою, молоком та водою для тамування спраги. Частували котлетами, ковбасою, копченим м'ясом, бульйоном. Так, як годували німці своїх робітників, ніхто з місцевих багачів не годував. Для того, щоб найнятися працювати до німців, треба було себе добре зарекомендувати. Німці не брали на роботу схильних до крадіжок або недбалих у роботі. Характерною відмінністю організації роботи в німців було також скорочення до мінімуму відпочинку під час сезонних робіт для того, щоб у максимально короткі терміни посіяти, зібрати та обмолотити урожай, оскільки від цього залежала кількість, якість врожаю та його товарна цінність. Це ж стосувалось і сінокошу, коли вчасно скошене та зібране сіно навіть при меншій кількості давало тваринам набагато більше поживних речовин, збільшуючи приріст та надої. [11, О.Т. Гавриленко]“.

На кінець XIX століття у користуванні німців-колоністів, які займалися сільським господарством, в Єлизаветградському повіті було 1641,2 дес. землі, й на одну сім'ю припадало в середньому 40 дес. землі. У Старому Данцигу тільки сільським виробництвом займалося 26 господарств. Інші знаходили себе в ремеслі та інших заняттях. Хоча торгівля не була основним заняттям німців-колоністів, проте вони ніколи не користувалися послугами посередників, а самі відвозили

товарне зерно до міст Одеси та Миколаєва, де укладали торговельні угоди безпосередньо із споживачами, або на експорт. [13]

Коли 1874 року новим імперським Законом усі колоністи на території сучасної України були визнані військовозабов'язаними, то незадоволені переселенці стали виїжджати в Канаду та США [8, с.62].

Основною масою емігрантів стали меноніти. Це була перша хвиля міграції німців з України [2, арк.10].

У той же час результати подвірного перепису Єлизаветградського повіту 1883–1885 років свідчили про сталу тенденцію до зростання тут німецького населення. На цей час тут, крім основної колонії Старий Данціг (468 осіб), існували такі населені пункти: Тулібівка (55 осіб), Шворнева (262 особи), хутори Шпасра (83 осіб), Рорбахський (33 осіб), Лисячий (51 особи), Олександрівна (89 осіб), Шпрінгпфельд (55 осіб). Власне колоніями були тільки Старий Данциг та Шпрінгпфельд, а інші поселення – змішаного типу. Щодо соціального складу німецького населення, то серед німців були дворяни, чиновники, десятинники, селяни, ремісники [4, арк.810]. Усі верстви населення мали родинні зв'язки в Німеччині, виїжджали туди у справах наслідування та на навчання. На той час серед німецьких колоністів Старого Данцигу найпоширенішими були прізвища Христоф, Габерлас, Феліх, Кумпан, Габер, Вормсбехер, Прицкау, Грін, Кватер, Голіон, Гендріхсон, Бенкендорф, Гінсман, Гібнер, Гоман, Гітальнер, Сайденль, Матес, Енгель, Гідт, Лайтенберг, Фердер, Штольцер, Рудберг, Клюк, Марус [2, арк.16].

У кінці 50–60-х роках XIX століття в Європі почав поширюватися рух євангелістів. В Україні цей рух отримав назву „штундизм”, „штунда” і набув поширення спочатку саме серед німецьких колоністів, потім, серед українських і російських селян. Першим населеним пунктом Єлизаветградського повіту, де створилася група „штундистів”, був Старий Данциг. Першими проповідниками були Юхим Цимбал, який розпочав роботу в колонії Старий Данциг, та Іван Рябошапка, котрий мешкав у селі Карлівка, а пізніше – у містечку Любомирка

Тепер більшість німецьких населених пунктів зникли з карти області. Німецьке населення в роки першої половини XX століття практично в повному складі вибуло за межі України, інша частина була фізично знищена в роки репресій. Та процес обміну досвідом життя відбувся. Місцеве населення навчилося від німців багатьох корисних справ. Досвід німецьких колоністів підштовхнув українських селян до купівлі коней, за допомогою яких скорочувався час обробітку землі. З часом коні стали основною робочою силою в українських господарствах. Українські селяни тримали корів, виведених німцями й названих „красною німкою”. У німецьких майстрів селяни сусідніх сіл купували залізні плуги, трилемішні плуги із сівалками, жниварки, від німців же навчалися ремесла. Німецькі майстри дуже рано почали обслуговувати потреби не тільки колоністів, але й продавати сусідським українським родинам виготовлені ними вироби (коси, вила, граблі) [9, с.166].

Таким чином, ми можемо констатувати, що німецькі колоністи поселившись на території Єлизаветградщини, органічно вписалися в економічне, соціальне й політичне життя українського населення. Разом з тим вони виділялися своїми етнічними особливостями, ставленням до обов'язків, умінням будувати житла та

формувати органи управління. Протягом спільного сусідства з українськими селами вони дещо перейняли від українців, а дещо передали їм свого.

Нащадки колишніх німецьких переселенців, яких досить багато мешкає в Кіровоградській області, прагнуть не просто відновити своє етнічне коріння, а й поліпшити свої знання про історію німецького народу, його державність, мову, культурну традиції тощо. Для цього 2000 року кіровоградці німецького походження створили обласний німецький культурний центр „Розвиток“, який нині об'єднує близько 600 осіб. О нього входять і представники німецького поселення Старого Данціга. Головою цього об'єднання є депутат ради німців України Руслана Ващук. Центр культури німців розміщений та діє у приміщенні комунального закладу “Навчально-виховного комплексу загальноосвітньої школи I-II ступенів № 34 – економіко – правовому ліцеї „Сучасник“ - дитячо-юнацького центру Кіровоградської міської ради Кіровоградської області“. Зараз там працює „мовний майданчик“, де майже 30 дітей різного віку чотири години на день присвячують вивченню німецької мови, а дві години – здобуттям знань з історії, культури та державознавства. Під час шкільних канікул, сюди приходять учні, щоб раціональніше використати свій вільний час, не байдикувати вдома, насолоджуючись довгоочікуваним відпочинком, а поспілкуватись з однолітками, поглибити свої знання та розширити світогляд.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. Колонізація Новоросійського краю та перші кроки на шляху культури // Київська старовина. – 1889. – XXIV.
2. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. Р- 211. – Оп.1. – Од.зб. 242.
3. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 250. – Оп.1. – Од.зб. 437.
4. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 810. – Оп.1. – Од.зб. 959.
5. Дружиніна О. Південна Україна в 1800 – 1825рр. – М.: Наука, 1979. – С.126–135.
6. Матеріали для оцінки земель в Херсонській губернії. Єлизаветградський повіт. Статистико-економічний опис повіту. – Херсон. 1886. – Т.11. – 304с.
7. Мунтян В. „А село Крупське колись називалось Старим Данцигом”// Народне слово . – Кіровоград . – 27 липня 1996р.
8. Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х роках ХХ ст. Збірник документів та матеріалів (спільна робота колективу науковців державного архіву Кіровоградської області та викладачів педагогічного університету імені Володимира Винниченка). – Кіровоград, 2004 рік. – 218с.
9. Німецькі поселення в Україні II половини XVII - першої половини XIX століття // Матеріали науково-практичної конференції.– Бахмач, 2008. –325с.
10. Чирко Б.Німці в Україні // Відродження. Часопис для директорів і вчителів шкіл національних меншин. Науково-методичний ж-л. – 1997. – №2. – 47с. .
11. Спогади старожилів с. Крупське Кіровоградського району Олександри Тимофіївни Гавриленко 1926 р.н., Віри Миколаївни Литвиненко 1928 р.н., Василя Емануїловича Грін 1940 р.н., Євдокії Данилівни Цимбал(Шкарапут) 1941 р.н., записані під час краєзнавчої розвідки 24-25.10.2009 року.
12. ea.donntu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/
13. www.kr-rada.gov.ua/rozvitok.html

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біденко Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія розвитку освіти України, краєзнавча робота з учнями в школі.

УДК 74.03 (4УКР) У45

**ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ “ХЛОПОМАНІВ”
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ 50 – 60-х РОКІВ
XIX СТОЛІТТЯ**

Олександр БРОЯКОВСЬКИЙ (Кіровоград)

Висвітлено освітню діяльність польської інтелігенції серед українського населення Правобережної України середини XIX ст.

Ключові слова: історія України, історія освіти, польські “хлопомани”, “недільні школи”.

Освещена просветительская деятельность польской интеллигенции среди украинского населения Правобережной Украины середины XIX ст.

Ключевые слова: история Украины, история просвещения, польские “хлопоманы”, “воскресные школы”.

Enlightened activity of Polish intelligentsia among Ukrainian population of the right bank of Ukraine in the middle of the XIX-th century is considered.

Keywords: History of Ukraine, History of Enlightenment, Polish “hlopomani”, “Sunday-schools”

В умовах сьогодення, коли спостерігаються різні підходи до розуміння “національного” (тобто “українського”), важливо реконструювати розвиток історії педагогіки в Україні, проникнути в глибинні пласти виховних й освітніх феноменів далекого та близького минулого. Особливо показовим в цьому плані видається середина XIX століття, яка породила цілу плеяду діячів освіти, мислителів, під егідою яких відбувався процес українського національного Відродження. Показово також, що на цій стадії просвітницький рух уперше став уособленням діяльності також на лише окремих діячів та ідеологів, а й фактором появи Громад – організацій, які ставили за мету розвиток і збереження української культури як окремого, специфічного утворення. Одним із епізодів процесу розвитку освіти на теренах Правобережної України вважається культурницько-просвітницький рух польської інтелігенції з числа декласованої шляхти, відомий під назвою “хлопоманський”.

Оскільки більшість інтерпретаторів проблеми зазвичай акцентують увагу на ідейно-політичній та соціальній складових явища, не приділяючи належного значення фактора культурницько-просвітницького впливу на весь процес подальшого розвитку освіти в Україні. Мета цієї статті полягає в спробі ідентифікувати сутність “хлопоманства” в ракурсі першої спроби реалізації проекту “народної школи” на засадах соціальної гармонії й національної свідомості.